

EKREM ČAUŠEVIĆ
(Zagreb)

PISMA KARLA SAXA O “BOSANSKIM TURCIMA” I TURSKOME JEZIKU U BOSNI (19. ST.)

I. POGLED S ONU STRANU SAVE

Poraz pod Bečom 1683. godine označio je kraj osmanske ekspanzionističke politike, a daljnji vojni neuspjesi i teritorijalna uzmicanja Osmanlija srušili su mit o nepobjedivosti njihove vojske. Posljedice potonjih zbivanja općenito su poznate: mirovni ugovori iz Srijemskih Karlovaca (1699), Požarevca (1718) i Beograda (1739) donijeli su Austro-Ugarskoj monarhiji stabilnu granicu na Savi, uz čiji je tok formiran uži pogranični pojas, tzv. Vojna krajina. Zbog takva razvoja događaja strah u Evropi od “ta(r)tarskih hordi” i “saracenskih nevjernika” vremenom ustupa mjesto normalnoj, rekli bismo “običnoj” ljudskoj znatiželji spram života i svakodnevnice u Osmanskome carstvu. Putopisi, inače rado čitana literatura u vremenima koja nisu poznavala masovne medije i njihove izvjestitelje, postali su još traženijom literaturom. No unatoč tomu, rijetko je koji putopisac smogao snage da se na trenutak otrgne od općih mjesta i snažnih, kršćanstvom zadojenih predrasuda toga vremena. Zanimari-
mo li u pravilu idealizirane opise “evropske Turske” i Carigrada, garnirane raznoraznim (često nevjerodostojnim) pikanterijama o haremu, haremskim spletkama i životu sultanovih prilježnica, mnogi su evropski putopisci doživljavali Osmansko carstvo kao simbol vladarskog apsolutizma i tiranije te kao prostor kaosa, bezakonja, otimačine i korupcije, a Turke kao divljake koji se izivljavaju nad poniženim i ugnjetavanim kršćanskim podanicima. Stereotip o islamu kao tradicionalnom i nepomirljivom neprijatelju kršćanstva jedva da bi trebalo i spomenuti.¹

---

¹ Evropskim putopisima o Osmanskome carstvu jedno poglavlje posvećuje i Marija Todorova u svojoj informativnoj i zanimljivoj knjizi *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek, Beograd 1999, preveli s engleskog D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen.

Kako piše Marija Todorova, autori zapisâ o Osmanskome carstvu, sročeni u vidu putopisâ i dnevnikâ, do 18. stoljeća uglavnom su bili članovi diplomatskih misija na Porti, trgovci, hodočasnici i ratni zarobljenici. Tokom 18. i poglavito 19. st. njima se priključuju trgovci, antikvari, znanstvenici ili, na prosto, pustolovi i "romantičari koji su na prostorima Balkana tragali za autentičnim ostacima antičke Grčke". Unatoč svojim preduvjerenjima, ti ljudi, nerijetko visoko obrazovani u humanističkim znanostima, ostavili su vrijedna zapažanja o najrazličitijim aspektima svakodnevnog života, o ljudima i običajima, upravi, gradovima, utvrdama i dr. Krajem 18. i početkom 19. st. mnogi putopisci gotovo fetišiziraju "narodni duh" - folklor i, posebice, narodnu književnost balkanskih podanika Osmanskoga carstva. Dakako, to je u izravnoj korelaciji sa znanstvenim interesom i čitateljskim ukusom tog vremena, odnosno, s buđenjem nacionalnih pokreta onih naroda koji su ranije "podvođeni pod širu i neizdiferenciranu kategoriju otomanskih ili turskih kršćana". U 19. st. u "evropsku Tursku" putovalo se gotovo iz svih evropskih zemalja i pravaca, a najbrojniji među tim šarenolikim putnicima na istok bili su putopisci iz Italije i s njemačkoga govornog područja.²

Sredinom 19. st. u Bosni aktivno djeluju konzulati nekih evropskih zemalja. Oni pažljivo prate političko raspoloženje domaćeg stanovništva prema već letargičnom i zamorenom osmanskome birokratskom aparatu s jedne, i susjednim zemljama, posebice Austriji, s druge strane. U tim konzulatima rade obrazovani činovnici i diplomati (među njima i pojedinci slavenskog porijekla), nerijetko oboružani zavidnom filološkom naobrazbom. Takvi su, primjerice, pruski ambasador Otto Blau,³ austrijski generalni konzul Dimitrije Atanasković,⁴ austrijski diplomat i prevoditelj Josip Dragomanović⁵ te austrijski diplomat Karl Sax. Za razliku od putopisaca koji svoja zapažanja često uvijaju

² O svemu tome iscrpno i dokumentirano piše Todorova, v. str. 120, 121, 124, 141, 162. Ulomke o putopisima s njemačkog govornog područja i s kraćim biografijama njihovih autora objavili su Miloš Okuka i Petra Rehder u knjizi *Das zerrissene Herz – Reisen durch Bosnien-Herzegowina 1530-1993*. Verlag C. H. Beck, München 1994.

³ Dr. Otto Blau (1828-1879), studirao teologiju i filologiju, s težištem na orijentalnoj. Blistavu diplomatsku karijeru započeo u pruskom konzulatu u Carigradu 1852. god. Proputovao je veliki dio Osmanskoga carstva. Od 1864. konzul je u Sarajevu, a 1870. promaknut je u generalnoga konzula za Bosnu i Hercegovinu. U Sarajevu boravi do 1872., potom diplomatsku službu nastavlja u Odesi, gdje je sedam godina kasnije počinio samoubistvo. Objavio je veliki broj radova u njemačkom orijentalističkom časopisu ZDMG i nekoliko knjiga. Za nas su najzanimljivije dvije: *Reisen in Bosnien und der Herzegowina* (1877) i *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler* (1868).

⁴ Dimitrije Atanasković (1793 - 1857), generalni austrijski konzul u Sarajevu, prije toga profesor bečke Akademije orijentalnih jezika (Akademie der orientalischen Sprachen), na kojoj su te jezike studirali i fra Marijan Šunjić (umro 1860.), fra Franjo Sitnić (umro 1845. ili 1848.) i fra Andelo Jelić (umro 1837.). Utemljena 1754. godine radi školovanja kadrova za diplomatsku službu u Osmanskome Carstvu, ta je Akademija kasnije preimenovana u Diplomatsku školu (Diplomatische Akademie). Konzul Atanasković umro je u Sarajevu, a pokopan je na Koševskom groblju.

u literarni diskurs, ovi nam ljudi pružaju konkretne informacije o etničkim, kulturnim i jezičnim prilikama u Bosni u 19. stoljeću.

II. O PORIJEKLU I NARAVI SAXOVIH PISAMA PROFESORU WICKERHAUSERU

U evropskim akademskim krugovima 19. stoljeća znanstvena i stručna komunikacija među kolegama najvećim se dijelom odvijala putem privatnih pisama. Kad je u pitanju njemačko govorno područje, uobičavalo se ulomke takve prepiske objaviti u odgovarajućim stručnim časopisima. Nerijetko je na taj način od kolega tražena nedostupna informacija ili – naprosto – pomoć u čitanju i(li) tumačenju kakva teška i nerazumljiva teksta.

U časopisu *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft* iz 1862. i 1863. godine objavljeni su dijelovi dvaju pisama koje je “Consular-Eleven” austrijskog konzulata u Sarajevu, Karl Sax, uputio iz Sarajeva stanovitom profesoru Wickerhauseru.⁶ Samo u prvome pismu Sax navodi pitanje koje mu je bio postavio prof. Wickerhauser; što je istoga profesora nadalje zanimalo, moguće je zaključiti tek na temelju Saxovih zapažanja, na koja se usredotočuje u svojim pismima (v. tekst niže). Prof. Wickerhauser je, bez ikakve sumnje, bio turkolog. O Karlu Saxu nemam nikakvih detaljnijih saznanja. Međutim, s obzirom na činjenicu da je očito znao turski jezik, može se pretpostaviti da je po formalnome obrazovanju bio orijentalist. To se podudara s činjenicom da je Austrija u diplomatsku službu u Bosni slala školovane orijentaliste, među kojima je svakako najistaknutije mjesto imao generalni konzul Atanasković.

U filološkome smislu Saxova pisma i danas su zanimljiva. Tu u prvome redu mislim na informacije o naglasku i kongruenciji subjekta i predikata u “bosanskom turskom dijalektu”. Osim Saxa, o naglasnome sustavu turskog govora u Bosni niko nije zapisao ni jednu jedinu riječ. Saxova pisma danas su zanimljiva i kao pogled jednoga stranca “iznutra”, iz srca same Bosne, ponajprije kao pogled čovjeka koji je bio obrazovan u filološkim i humanističkim znanostima.

⁵ Josip Dragomanović (1828 - 1908), austrijski diplomat i prevoditelj glasovite gramatike *Kavaiidi Osmaniye*. O njemu i njegovu prijevodu opširnije u: Ekrem Čaušević, *Das Türkische des Josip Dragomanović. Materialia Turcica* 17 (1996), str. 120-141.

⁶ “Aus einem Briefe an Prof. Wickerhauser”. Von Herrn Karl Sax, k. k. Consular – Eleven. In: *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*. XVI Band. Leipzig 1862, str. 757-759; “Aus einem Briefe an Prof. Wickerhauser von Herrn Karl Sax, k. k. Consular – Eleven”. In: *ZDMG* XVII Band. Leipzig 1863, str. 380-382. Oba pisma napisana su u Sarajevu; prvo 16. 4. 1862, a drugo 14. 10. i 28. 10. 1862. (sastoji se iz dva dijela). U tekstu ću koristiti kratice P1 i P2, a broj iza kose crte označavat će stranicu pisma.

III. SADRŽAJ PISAMA UPUĆENIH PROFESORU WICKERHAUSERU

Budući da Sax prikupljene informacije prosljeđuje dosta zbrčkano, te da se u drugome pismu vraća na neka svoja ranija zapažanja, pa i korigira ih, držao sam da je bolje sve njegove informacije upućene prof. Wickerhauseru sažeti u nekoliko tematskih cjelina. Njih je ukupno pet:

O Bosancima, njihovim imenima i turskom jeziku u Bosni

Profesora Wickerhausera najprije zanima čuje li se i u Bosni glagol *altlanmák*, “koji koriste Turci u Bugarskoj”, odnosno pridjev *sislí*, “koji pripada hrvatsko-turskom (sic!) dijalektu turskoga jezika”.⁷ Sax mu na to odgovara “da te riječi u Bosni nisu poznate”, odnosno, “da u najmanju ruku nisu u upotrebi”. Nakon toga pojašnjava kako u Bosnu nikada nisu naseljavani Turci, te da su Bošnjaci⁸ naučili turski od malobrojnih osmanskih činovnika, odnosno preko prijevodâ Kur’ana na taj jezik. Nadalje, čini se da Sax pravi usporedbu između turskog i arapskog, i to na štetu turskog. Naime, on navodi da osmanski činovnici, ako sâmi nisu “Bosanci muhamedanci”, obično dolaze iz Carigrada. Budući obrazovani, sa sobom donose perzijske i arapske riječi, koje i Bosanci rado koriste. Pridoda li se k tomu još i učenje Kur’ana, zaključuje Sax, jasno je što Bosanci bolje poznaju arapski negoli turski jezik. O turskome “većina bosanskih muhamedanaca” nema nikakve predodžbe (“die Mehrzahl der bosnischen Mohammedaner hat vom Türkischen gar keine Idee”). Kad su susretnu dvije takve osobe”, piše on, “pozdravljaju se s عليك السلام i السلام عليك, odnosno s مرحبا, a potom uslijedi razgovor na “slavenskom” jeziku”. (P1/757).

U svome drugom pismu, očito na poticaj prof. Wickerhausera, Sax značajan dio prostora posvećuje muslimanskim imenima u Bosni. On zapaža da vlastita imena trpe “izmjene u kojima je jedva moguće ustanoviti kakvu zakonitost”, npr. *Mehmed* > *Mého*, *Mustafa* > *Mújo*, *Suleiman* > *Súljo*, *Ibrahim* > *Ibro*, *Bekir* > *Bégo*, *Dschafer* > *Dscháfo*, *Daud* (?) داود > *Död* (sic!) i dr. Nadalje stoji da u imenima s titulom *aga* dolazi do elizije, te se *Mustafa aga*, *Suleiman aga* i dr. kontrahiraju u *Mújaga*, *Súljaga*, dok u imenima *Mehmed aga* i *Ibrahim aga* do elizije najčešće ne dolazi. Kod vlastitih imena s *efendija* osobna se imena čuju u izvornoj arapskoj formi, npr. *Mehmed Efendi*, *Suleiman Efendi*, a ne *Meho Efendi*, *Suljefendi* i dr., “vjerojatno stoga što efendije paze na to da im imena ostanu u obliku koji i u knjigama mogu pročitati.” (P2/381)

⁷ “Das Zeitwort *altlanmák* für *ivmék* oder *adschelé etmék*, eilen, gehört dem bulgarisch türkischen, das Beiwort *سيسلى* *sislí*, neblig, regnerisch, dem kroatisch-türkischen Dialekt an. Ich hatte in meinem Briefe angefragt, ob sie auch in Bosnien üblich sind”. (P1/ 757)

⁸ Dakako, on ovaj termin (njem. Bosniake) ne koristi u današnjem značenju (za oznaku nacionalne pripadnosti).

O naglasku

U svojim zapažanjima o Bosancima i njihovu slabom ili gotovo nikakvom poznavanju turskog jezika, Sax kaže sljedeće: “Ali, oni koji su posve naučili turski jezik skupa s najelegantnijim njegovim stranim riječima, žalobno ga muče prilagodavajući taj jezik svom slavenskom organu govora.”⁹ (P1/757) U vezi s tim Sax navodi da je pomjeranje naglaska “sa zadnjeg na predzadnji slog riječi najvažnije obilježje bosanskog turskog dijalekta”.¹⁰ To se, kako veli, najčešće događa kod imenica u nominativu; kad se pak na njih doda padežni nastavak, naglasak se vraća na staro mjesto, npr. nom. *kònak*, ali u gen. *konaghün*, dat. *konaghà* itd. Isto se događa i kad imenica dobije posvojni sufiks za prvo lice jednine, npr. *konaghüm*. Naglasak se ne mijenja kod većine “prijedloga” (tj. postpozicija, E. Č.), glagola i zamjenica, npr. *ufün* (< için), *bitti*, *benim*. Brojevi u većini slučajeva “imaju pogrešan naglasak”, a pridjevi uvijek, ako su porijeklom arapski participi aktivni, npr. *jirmi*, *jétmisch*, *hàsir* (< hazır), *làsim* (< lâzim). Po Saxovu mišljenju, pomjeranje naglaska može se objasniti činjenicom da je u “slavenski jezik, u kojem je naglasak najčešće na prvom (v. napomenu 10) slogu”, preuzet velik broj turskih riječi, te da se taj “slavenski” naglasak u njima čuje i kad Bosanci govore turski (P1/757); budući pak da druge vrste riječi, ponajprije glagoli, nisu preuzete u “slavenski jezik”, njihov je naglasak ostao nepromijenjen (P1/758). Danas bismo kazali kako je u izgovoru imenica (i ne samo njih) došlo do interferencije naglasnih sustava bosanskog i turskog jezika.

U svom drugom pismu Sax izražava žaljenje što je napisao da se imenicama u kosom padežu “vraća” ispravan naglasak.¹¹ U vezi s tim ističe kako se, doduše, uočljivo razlikuje izgovor riječi čiji se naglasak pomjera sa zadnjega na prvi slog, npr. *kápu* i *kapú*, ali da je tu razliku vrlo teško osjetiti u kosim padežima, npr. u dativu, u primjeru *kapujá* i *kapuja*. Iz toga izvodi “najispravniji” zaključak da je u “bosanskom dijalektu turskog jezika” naglasak uvijek na prvom slogu (govori samo o imenicama), te navodi primjere *páscha*, *páschänün*, *páschājá*, *páschājǎ*, *páschādan* (P2/380-81).

⁹ “Diejenigen aber, welche das Türkische mit seinem elegantesten Fremdwörtern ganz erlernt haben, misshandeln es jämmerlich, indem sie sich diese Sprache für ihre slavischen Zungen zurecht machen.”

¹⁰ Ovdje Sax nije dovoljno precizan. Naime, budući da u primjerima navodi samo dvosložne riječi, jasno je da hoće kazati kako se naglasak premješta sa zadnjeg na prvi slog riječi. Tu dvosmislenost vjerojatno uvida i sam, jer u drugome pismu govori o premještanju naglaska na prvi slog riječi.

¹¹ Sax ispravlja svoje navode samo u vezi s naglaskom imenicâ. Iz toga proizlazi da zapažanja o akcentu drugih vrsta riječi smatra korektnim.

O glasovnim promjenama

Sax se u prvome pismu osvrće i na nama poznatu fonetsku promjenu /k'/ > /č/, (“die Verwechselung des ك (kjef) mit چ”, P1/758), za koju kaže da je “obilježje tog turskog dijalekta”. Međutim, navedeni primjeri pokazuju da nije razlikovao foneme /č/ i /d/ jer ih transkribira na isti način, tj. s [dsch], npr.: *idschi* (< ici < iki), *dschel* (< del < gel), *dschaur* (< daur < gâvur) itd. Nasuprot tome, foneme /č/ i /ć/ razlikuje, te drugu transkribira s [tsch]. Sax također zapaža da se promjena /k'/ > /č/ ne čuje na kraju riječi, npr. *bitmek* (“a ne bitmet-sch”), *schimschek*, *dschiderek* (“namjesto giderek”). Istodobno zapaža i “suprotnu” pojavu: da se slavenska prezimena na *-itsch* često pišu s ك, npr. *ووقالوويك* = *Vukalowitsch*, te u napomeni nadodaje da je na taj način od *Bihacz* nastalo بحكه [tj. *Bišće*, E. Č.].

Druga promjena, koju je autoru pisama “posvjedočila” i stanovita osoba po imenu Plechaczek, također nam je poznata, a tiče se ispadanja etimološkog /h/, odnosno stavljanja neetimološkog ili protetičkog /h/ na početak riječi koja počinje vokalom. Sax navodi dva takva primjera, *adschi* (“namjesto hadschi”) i *hat* (“namjesto at”), te napominje da je te neizvorne oblike češće susretao (P1/758).

Jednoj drugoj, općenito poznatoj karakteristici zapadnih rumelijskih dijalekata – fonemu /g/ koji se očuvao u intervokalnoj poziciji – Sax posvećuje pažnju u svom drugom pismu (P2/380). Pozivajući se na ranije opisanu promjenu ك > چ, on veli da se to “ك, na mjestima gdje ga Osmanlije izgovaraju kao /j/, u “bosanskom dijalektu” čuje kao /g/, npr. *ögrenmek*, *eglenmek*, *beg* (“a ne bey”) itd.

O kongruenciji subjekta i predikata

U kratkome osvrtu na kongruenciju subjekta i predikata Sax se od primjerâ koje navodi ograđuje sljedećim riječima: “U slučaju jednog iskvarenog dijalekta teško je povući granicu gdje prestaju osobitosti tog dijalekta, a počinju gramatičke pogreške”. Potom nadodaje kako se takve pogreške, koje nije moguće objasniti utjecajem “slavenskoga jezika”, mogu čuti samo u govoru neobrazovana puka. Primjeri koji idu uz to ničim ne dovode u pitanje izrečenu konstataciju, npr. *سز كلدی* [približno: *siz deldi*], *سز كیده جكمی* [približno: *siz didedekmi*], *بز كندم* [približno: *biz dittim*]. Na Saxovo zapažanje o kongruenciji subjekta i predikata osvrće se i Otto Blau.¹² Očito je da je Sax svu svoju po-

¹² Blau potvrđuje Saxove navode i poziva se na tekst u kojem je i on zabilježio jedan takav primjer: *ničün sen k'elmedi?* “warum bist du nicht gekommen?”. Kao i Sax, i on drži da su takve pogreške rezultat slaba poznavanja turskoga jezika, jednako kao i u slučaju “česte upotrebe pasiva i fleksiva namjesto aktiva, odnosno aorista (= prezenta na -r, E. Č.) namjesto perfekta (i obratno)”. Takve pogreške, kako kaže Blau, “idu na račun oskudna jezičnog zna-

zornost fokusirao na govor puka, za koji se u globalu teško može kazati da je bio kadar govoriti turski. Sličnu situaciju imamo danas s engleskim jezikom u neanglosaksonskom svijetu, kakav, primjerice, “govore” mnogi ulični prodavači Kaira, Carigrada, ili pak sarajevske Baščaršije. Ispravnost svoga lucidnog zapažanja o netransparentnosti granice koja razdvaja dijalekatske specifičnosti od gramatičkih pogrešaka njegovih nenativnih korisnika Sax potvrđuje konstatacijom da “Bosanci koji češće komuniciraju s Osmanlijama ne prave takve pogreške” (P2/381-82).

O turskoj poeziji u Bosni

Na kraju prvog pisma Sax kaže kako je dužan još i odgovor na pitanje iskazuju li “bosanski Turci” (tj. muslimani, E. Č.) posebnu ljubav za nekog turskog pjesnika, i koja su poznata imena turskoga pjesništva u Bosni dostigla najveću slavu”. Sax odgovara kako na “prvi dio pitanja može odgovoriti s jednim rezolutnim **ne** budući da bosanski Turci uopće ne poznaju tursku poeziju”. Što se drugog dijela pitanja tiče, veli da se osmanski činovnici koji službuju u Bosni i koji sigurno znaju za jednog *Bakija* i *Fazlija* (valjda Fuzulija?, E. Č.), ni u kom slučaju ne mogu smatrati *bosanskim* (podvukao K. Sax) Turcima. Nadalje stoji sljedeće: “Ovdašnji muhamedanci, koji sebe – čak i kad uopće ne znaju turski - nazivaju Turcima da bi se razlikovali od prezrenih kršćana, u nacionalnome smislu ne mogu se smatrati Turcima. Oni znaju samo za *srpsku* (podvukao K. Sax) poeziju”. (P1/758)

Naglašenu ignoranciju spram bosanskoga doprinosa osmanskoj poeziji Sax izriče sudom kako su se neki Bošnjaci “već oprobali u turskoj poeziji, ali bez ikakva uspjeha”. Da bi i ilustrirao svoju tvrdnju, navodi jedan “distih bošnjačke poezije na turskom jeziku”. Taj “distih” vjerojatno je nekakva pučka brojalica, ne baš mnogo smisljena igra riječi na kojoj se iskušavaju verbalne sposobnosti djece (poput već nama poznate *Ture bure valja / Bure ture gura*) i čije se stvarno značenje - ako ga takve brojalice uopće i imaju - naknadno mora odgonetati:

Dschüle dschüle / dschüle dschidün / dschüllerile / dschüllere
Dschüllerile dschuldürürtschen dschüldi dschüller dschüllere

Prijevod K. Saxa:

Lächelnd geh hin zur Rose, mit deinem (Wangen-)Rosen zu den (Garten-) Rosen

---

nja običnog čovjeka, koji se u nuždi jedva može izraziti na turskom jeziku”. Slikovito je izrečena i njegova konstatacija “da takav iskvareni govor pripada bosanskom dijalektu turskoga jezika otprilike u onoj mjeri u kojoj je dječiji govor kadar podnijeti gramatičku kritiku”. V. *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, str. 45.

in dem du (diese) mit den (Wangen-)Rosen lächeln (aufblühen) machst:
so haben dann Rosen (andere) Rosen angelächelt (P1/158-59)

Približan bosanski izgovor:

Đüle đüle / güle didün / düllerile/düllere

Đüllerile düldürürčen düldi düller düllere

Suvremeni turski:

Güle güle / güle gidin / güllerile
güllere

Güllerile güldürürken güldü
güller güllere

Prijevod:

Smijući se / otidi(te) ruži / s obrazima poput ruže / [otidi vrtnim] ružama
dok [si ih ti] obrazima poput ruže rasveseljavao, nasmijaše se ruže [drugim] ru-
žama

IV. SAXOVA ZAPAŽANJA I VRIJEDNOSNI SUDOVI

Saxove informacije o karakteristikama u Bosni rabljenog turskog dijalekta imaju stanovit značaj unatoč njihovoj oskudnosti i nesistematiziranosti, pa i činjenici da se istraživač ima pravo upitati je li opis jednog takvog - posve iskorenog - turskog govora (dakle - čak ni dijalekta!) uopće lingvistički relevantan. S njegovim pak vrijednosnim sudovima o kulturnim prilikama u Bosni istraživač se uopće ne mora složiti. Da se Sax – zbog diplomatskih, političkih ili nekih drugih razloga – nije družio s obrazovanim Bošnjacima koji su itekako poznavali osmansku poeziju, sastavljali svoje pučke antologije (medžmue), pa i sami pisali na turskome jeziku, posve je razvidno. Neobrazovan i u jako visoku postotku nepismen puk nije mogao znati za Bakija ili Fuzulija, ali je jedan dio gradskog stanovništva u svojoj usmenoj predaji sigurno pamtio imena i djelo značajnijih bosanskih pjesnika. Dakako, ovdje se može postaviti pitanje kriterijâ: zauzimaju li pjesnici poput Kaimija i Ilhamija istaknuta mjesta u osmanskoj književnosti, odnosno, ignorira li Sax takve iako zna na njih? Odgovor je već sadržan u njegovu ranije izrečenu (i zasigurno prestrogu) sudu o bošnjačkoj poeziji na turskom jeziku. Ma koliko dugo sjedio u Sarajevu, Sax ne može “skinuti naočale” kroz koje visoka promatra Bosnu iz jedne druge, za njega očito neuporedivo superiornije kulture. Otuda njegova samouvjerenost kad sudi o poeziji “bosanskih Turaka” i njezine “domete” ilustrira gore navedenim “stihovima”.

Možda će se danas činiti začudnim onovremeno nepoznavanje Bosne čak i u akademskim krugovima, kojima su, zacijelo, obojica pripadali. No, čudenju svakako nema mjesta. To što se prof. Wickerhauser poziva na “hrvatski turski dijalekt”, ili što Sax tvrdi da “bosanski Turci znaju samo srpsku poeziju”, sve je to dio opće zbrke koja je, zbog oskudnih kontakata i gotovo nikakvih komunikacija, vladala u glavama ljudi i s jedne i s druge strane granice. Sava je, uzmemo li tu rijeku kao metaforu, očito bila razdjelnicom dvaju posve različitih svjetova. Iz toga i proistječu kliše i pogreške. Ovdje ću, tek

primjera radi, spomenuti još jednu sličnu: budući da je sredinom 15. st. Bosna postala najisturenijom pokrajinom evropskoga dijela Osmanskoga carstva, čini se da je evropska zabluda kako se u njoj masovno govori turski jezik bila neizbježna. Stoga je i stanovita Camilla Ružička-Ostoić 1879. god. (samo godinu nakon okupacije!) objavila u Beču jedan tursko-njemački rječnik. Kuriozitet nije njegova pojava, nego činjenica da ga je autorica bila namijenila austrijskim državnim činovnicima i vojnicima koji su službovali u novoj “k. und k. pokrajini”!

PISMA KARLA SAXA O “BOSANSKIM TURCIMA” I TURSKOME JEZIKU U BOSNI (19. ST.)

S a ž e t a k

U članku *Pisma Karla Saxa o “bosanskim Turcima” i turskom jeziku u Bosni (19. st.)* čitateljima su predočena dva pisma koje je Karl Sax, službenik pruske ambasade u Sarajevu, uputio stanovitom prof. Wickerhauseru 1862. i 1863. godine. U oskudnome broju izravnih svjedočenja o jezičnoj situaciji u Bosni sredinom 19. st., Saxova pisma dosta su značajna jer sadrže neke nove – makar i oskudne – podatke o tzv. bosanskom turskom jeziku (ispravnije: dijalektu), prije svega o naglasku i kongruenciji subjekta i predikata. Ovaj rad posvećen je analizi predočenih informacija i zapažanja koje do sada niko nije koristio, iako su iz pera očito školovana filologa.

KARL SAX’S LETTERS ABOUT THE “BOSNIAN TURKS” AND THE TURKISH LANGUAGE IN BOSNIA (19TH CENTURY)

S u m m a r y

In the supplement *Karl Sax’s Letters about “Bosnian Turks” and the Turkish Language in Bosnia (19th century)*, readers have been presented with two letters that Karl Sax, an officer of the Prussian Embassy in Sarajevo, sent to a professor Wickerhauser in 1862 and 1863. With an inadequate amount of direct evidence about the linguistic situation in Bosnia in the mid-19th century, Sax’s letters are quite important as they contain some new information – although insufficient – about the so-called Bosnian Turkish language (more precisely: dialect), first of all about accent and congruence of subject and object. This paper has been dedicated to the analysis of the information and observations offered, which have not been used to date although they came from the pen of an obviously educated philologist.